

Ksenija Vidmar Horvat

Družbeni strahovi med znanostjo in kulturnim bojem: teorije zarot v času pandemije COVID-19

1 Uvod

V članku analiziram porast teorij zarot v obdobju pandemije COVID-19. Teorije zarot niso iznajdba današnjega časa. Nasprotno, so transzgodovinske sopotnice zahodne modernosti (Butter, 2014; Cassam, 2019; Fenster, 2008), najdemo pa jih tudi v nezahodnem prostoru (Gray, 2010; Marcus, 1999). Mednje sodita zloglasni lov na čarovnice ob vstopu v modernost in »lov na čarovnice« v protikomunističnem mccarthizmu. Zarotniški Iluminati naj bi upravljali s potekom francoske revolucije, Bernard Bailyn pa v *Ideoloških izvorih ameriške revolucije* ustanovni akt neodvisne države postavi ob razkritje konspiracije, ki naj bi jo po prepričanju Georgea Washingtona z načrtom sistematičnega pretvarjanja prebivalstva kolonij v ponižne in apatične sužnje ob podpori Anglikanske cerkve snovali kralj in njegovi ministri. V vplivnem eseju, spisanem v kontekstu hladne vojne, kontroverzni levičarski intelektualec Richard Hofstadter (1964/1995) trdi, da je »paranoidni stil« jedrni pečat ameriške politike; izviral naj bi iz antisemitizma in antiintelektualizma 19. stoletja. Novejše študije nagnjenost h konspirativnim teorijam v ZDA povezujejo s puritansko dediščino, ki se pomeša z ameriškim tipom republikanizma. Glavna razlika med teorijami zgodnjih puritancev in konspirativnimi teorijami po drugi svetovni vojni je v tem, da so v preteklosti te vsebovale prepričanja, da konspiratorji delujejo proti oblasti, danes pa temeljijo na prepričanju, da je konspirator sama oblast. Novost je tudi v tem, da se je konspirativno mišljenje z obrobja javnega prostora preselilo v njegovo središče, delno s pomočjo televizijskih nanizank, kot so Dosjeji X, še vplivneje pa s prihodom svetovnega spleta in družbenih omrežij.

Raziskovanje vloge digitaliziranega medijskega ekosistema pri razširjanju in rekrutiranju podpornikov teorij zarot (Johnson et al., 2020; Ohlheiser, 2020; Vaidhyanathan, 2018) je nujni element družbenega in političnega spopada s to novo resničnostjo alternativnih resnic in vednosti (Klintman, 2019; Salecl, 2020; Vidmar Horvat 2021). Pojasnjevati pojav zgolj z medijsko tehnologijo bi po drugi strani pomenilo pristati na tehnološki determinizem (Williams, 1983). Kot je že davno opozoril Raymond Williams, determinizem zaključí proces, ga pa ne napoveduje ali nadzira. Dejavnik, ki ga je treba upoštevati, so zagotovo tudi (socialno)psihološki motivi za vstopanje v svet

DOI:10.4312/ars.15.1.57-70

zarotništva (Green, 2013; Haidt, 2012; Jolley et al., 2020; Sullivan, 2006; Velásquez idr., 2020), pa tudi širša družbena vprašanja razslojenosti in občutkov odrinjenosti, ki jih raziskovalci v zadnjem času povezujejo z vprašanji t. i. krize identitet in kulturnih vojn (Fukuyama, 2018; Hochschild, 2016; Noris in Inglehart, 2019). V svoji obravnavi v prvem delu povzemam teorije z vseh treh raziskovalnih področij; v drugem delu posebno pozornost namenim povezanosti teorij zarot s populizmom; kot študija primera mi služi »vojna mask« v obdobju vladavine Donalda Trumpa v ZDA. »Populistični moment«, ki ga najdemo med pristaši teorij zarote, pomaga sociološko razvozlati uganko privlačnosti in preseči nevarnost ozkega psihologiziranja teoretikov zarot, na katero sicer v svojem odmevnem delu opozarja Cassam (2019). V nasprotju z avtorjem, ki izpostavlja politične motive, v svoji analizi dokazujem pomen delovanja »množične psihologije«. Trdim, da nam primerjava populizma in teorije zarotništva, s skupnim imenovalcem fantazije o opolnomočenju, pomaga zasnovati holistični pristop k razumevanju podpornikov teorij zarot. V tretjem delu to fantazijo preslikam na ozadje prihoda neoliberalne države in nakažem, da teorije zarot in alternativne resnice niso obrobni pojav in izraz blodenj množice, temveč zgodovinski produkt neoliberalne etike ter njenega upravljanja z načeli svobode in izbire.

2 Teorije zarot med komunikologijo in psihologijo

Da družbena omrežja uničujejo moderno »kognitivno skupnost«, postaja splošno sprejeto prepričanje. Facebook in Twitter, piše Thomas Friedman (2020), sta postala »gigantska motorja za uničevanje dveh stebrov naše demokracije: resnice in zaupanja«. Po drugi strani, dodaja avtor, so družbena omrežja ponudila glas tistim, ki ga do sedaj niso imeli. Znašli smo se v situaciji, ko tehnologija po eni strani prispeva k večji transparentnosti in pluraliziranju mnenj, po drugi strani pa postaja napajalnik za teorije zarot, ki jim sledi vse več ljudi.

Da so postali tarče teoretikov zarot, mnogi dostikrat sploh ne vedo. Novinar Charlie Warzel (2020), ki je raziskoval virtualne skupnosti pripadnikov skupine QAnon, poroča, kako posameznik, še pogosteje posameznica (!), v svet njenih komunikacijskih soban vstopa v iskanju vsakdanjih nasvetov ali ker si želi zgolj virtualnega druženja. Johnson s sodelavci (2020), ki je proučeval stališča do cepljenja med skoraj 100 milijoni uporabnikov Facebooka, podobno pojasni, kako objave nasprotnikov v isto pripoved vmešajo na videz dobronamerne vsebine o vprašanju varnosti ali zdravju otrok. To jim omogoča, da se širijo med različnimi, pogosto nepovezanimi spletnimi stranmi. Posebej ranljive so starševske razpravljalne platforme, kjer je novice, domnevno povezane s skrbjo za otroke, vstavljene v čustvene apele in opozorila, težko zaobiti. Klik iz gole radovednosti uporabnico vstavi na zemljevid, ki jo lahko že z nekaj dodatnimi kliki približa povsem drugim vsebinam — od strani s sovražnim

govorom do neonacističnih pozivov proti tujcem in manjšinam. Tej raziskavi pritrjuje tudi študija Velásquez s sodelavci (2020), ki je sledila širjenju dezinformacij o virusu COVID-19 in v kateri s podobno rekonstrukcijo povezovanja občinstev, »ki so lahko geografsko, jezikovno in kulturno zelo daleč vsaksebi«, pokaže, kako nastajajo ti novi hibridi virtualne javnosti in zakaj se zlonamerne vsebine prek platform širijo hitreje, kot bi jih bilo mogoče odkriti in odstraniti.

Komunikacijska krajina 21. stoletja je posejana s postojankami lažnih novic, ki jih razširjajo različni akterji. Pristaše teorij zarot Cassam (2019) razdeli v dve skupini: podjetnike, ki jim razširjanje lažnih novic in teorij zarot prinaša finančno korist (zanje ni nujno, da v teorije zarot zares verjamejo), in navadne uporabnike, ki lažne novice širijo vede ali nevede. V drugem primeru so na delu psihološke koristi. Kot glasniki »novega«, najsibo to preverjeno ali izmišljeno, pridobivajo na ugledu. Kot pojasnjujejo različni proučevalci pojava povezovanja v skupnosti »resnic«, z objavo steče proces identifikacije oziroma »pripoznavanja« (Haidt, 2012; Green, 2013; Sullivan, 2006). Kot za splošno komunikacijsko vedenje na družbenih omrežjih pojasni Vaidhyanathan, je deljenje objav (*sharing*) »deklaracija o identiteti« (Vaidhyanathan, 2018, 183): postavi me v določen krog ljudi in loči od kroga nasprotnikov. Objavljamo, da zadovoljimo svoje »pleme«. Bolj ko so naše vsebine radikalne in na meji verjetnega, močnejši je naš identitetni signal. Zavezanost resnici in zaupanje preverjenim dejstvom stopita v ozadje.

Cassam posvari pred pretiranim psihologiziranjem teoretika zarote in predlaga, da namesto psiholoških teorij raje proučujemo funkcijo njihovega političnega sporočanja. S širjenjem teorij zarot, trdi, v resnici izrekamo svoja politična stališča. Takšno opozorilo je smiselno in, kot bomo videli v nadaljevanju, podprto z raziskovanjem. Po drugi strani pa nam tehnologija digitalnega komuniciranja razkriva, kako prav (socialna) psihologija ponuja poln uvid v mentaliteto zarotniškega razmišljanja – in sicer tam, kjer najde ujemanje s sorodnimi množičnimi »strukturami občutja«, kot so populizem, razizem in ksenofobni nacionalizem. Za nagnjenost k teorijam zarote morda potrebujemo določene psihološke predispozicije, ki izhajajo iz naše individualne osebnosti, zgrajene iz naših predhodnih izkustev, travm ali drugih virov psihobiografskega oblikovanja. Toda predanost takšni mentaliteti ima po svoji naravi elemente množične psihologije. Tako populist kot pristaš teorij zarot v svojem verovanju najdeti vir za (psihološko) nagrajevanje, ki prihaja iz pripadanja skupini.

Socialnopsihološke raziskave, ki teorije zarote proučujejo skupaj z drugimi skrajnimi pojavi družbene zavesti, kot sta razizem in ksenofobija, zaznavajo tesno prekrivanje. Študija Jolleyja s sodelavci (2020) pokaže, da bodo tisti, ki se nagibajo k prepričanju o obstoju judovske konspiracije, bližje antisemitskim, protimuslimanskim, protiazijskim in protimigrantskim stališčem. Zatekanje k sovražnemu odnosu do drugega okrepi občutenje Jaza in skupine. Funkcija, ki jo opravlja zarotniško ali sovražno mišljenje, je v zagotavljanju fantazije o pripadnosti in varnosti, ki mi jo zagotavlja

članstvo v moji izbrani skupini. Zato Butter (2014) predlaga, da teorije zarote proučujemo skupaj s teorijami populizma. Populizem, kot Butter povzema Ernesta Laclauja, v politični prostor vnaša ostro dihotomijo, ki kompleksne strukture odnosov in hierarhij zreducira na preproste dihotomije. Z izrekanjem lojalnosti eni od dveh antagonističnih skupin se okrepi naš občutek moči. Ideje opolnomočenja pripadniki zarotniškega tabora – tako kot populist – ne črpajo iz dejstva odrinjenosti od socialno-ekonomskega kapitala. Njihov boj poganja osebnostni, čustveno-kognitivni kapital. Verjamejo, da so bojovníki za resnico, a v resnici gre za izrekanje identitete. Pri obeh v presoji med kritično analizo in pripadnostjo skupinski mentaliteti prevlada slednja. Motiv je varovanje lastne identitete, ki jo dojemata kot poslednje zaledje varnosti v svetu, ki je, kot bo razvidno iz nadaljevanja, za mnoge ušel v neprepoznalni tok družbene organizacije življenja skupnosti.

3 Protirazsvetljenski um

Ernesto Laclau se v svoji študiji populizma vrne k očetu raziskovanja množične psihologije Gustavu Le Bonu. »Le Bon meni«, navaja Laclau, »da so za vpliv besed na oblikovanje množice bistvene podobe, ki jih te besede priklicujejo *precej neodvisno od njihovega pomena*« (Laclau, 2008, 22; poudarek v izvirniku). Ker je povezava med besedami in podobami naključna, je izključena sleherna racionalnost. Besede se pretvorijo v zvoke, »katerih poglobitvena korist je, da osebe, ki jih uporabljajo, odvežejo sleherne dolžnosti, da bi mislile« (v Laclau, 23). Toda z vidika pristaša teorij zarote je sledenje »resnici«, kot jo promovira njegova izbrana teorija, racionalna odločitev. Privlačnost nevednosti (Klintman, 2019; Salecl, 2020) ima globlje psihološko poslanstvo: zagotavlja vezi pripadanja in občutek vključenosti prek pripoznanja v skupni identiteti. Kot piše Butter, »moramo identiteto, ki jo ponujajo teorije zarote, razumeti kot posebej močno obliko vključevanja in izključevanja« (Butter, 2014, 20–21). Resnice teorij zarot pristašem ponudijo trdne pojme o sebi in Drugem, pristopanje k skupnemu boju proti zarotnikom pa ustvarja tesno vez skupinske solidarnosti.

Identitetni boj pristašev teorij zarot poteka na ozadju boja proti razsvetlenskemu subjektu. Namesto vrednot razuma, znanosti in idej humanizma se zavestno obrača k predrazsvetlenskemu načelom zaupanja dogmam, karizmi in intuiciji. Teorije zarot niso teorije: so antiteorije. Do vednosti se ne prebijajo s preverjanjem dejstev, gradjenjem koherentne argumentacije in analitičnim izločanjem naključij. Za teoretika zarote teorija stoji pred hipotezo, resnica pred metodičnim raziskovanjem in opuščanjem netočnih sklepanj. Blizu mu je posploševanje na podlagi predizbranih primerov, pogosto izhajajočih iz lastne izkušnje, in rezoniranja s pomočjo stereotipov. Ne loči med korelacijo in vzročnostjo ali pa prvo namerno predstavlja kot drugo. Spretno upravlja z dokazi, tako da predoča tiste, ki potrjujejo, in zanemarljive one, ki

nasprotujejo gotovim prepričanjem. Precenjuje lastno vednost, razumevanje, kompetentnost in pravičništvo (Pinker, 2018).

Teorija zarote ima verovanjsko strukturo: znanost pomeni razumeti svet, pa tudi dvomiti (Pinker, 2018, 7). Za teoretika zarote in populista je vsakršen dvom (v njuno resnico, avtoriteto, vodjo) že radikalna grožnja ontološki gotovosti. Vsakič, ko se njuna resnica znova potrdi, se okrepi vez skupinskega pripadanja. Oboje, kot poroča Haidt (2012, 103), deluje kot dopaminski hit, ki, kot kaže nevrološko raziskovanje, ki ga navaja avtor, prinese neizmerno zadoščenje in pomiritev. Zato lahko razumemo, sklene Haidt, zakaj moramo polarizirani um razumeti dobesedno kot obliko zasvojenosti (ibid.).

To so splošni opisi iracionalnega uma, ki lahko veljajo transzgodovinsko. Toda kaj zgodovinsko specifičnega je v zadnjem valu vznika teorij zarot? Že omenjeni Siva Vaidhyanathan (2018) za razkroj demokratične in intelektualne kulture, ki jo je oblikovala moderna liberalno-razsvetljenska dediščina, krivi družbena omrežja. Trdi, da spodjedajo zaupanje v javne institucije in znanost ter ustvarjajo nov tip mentalitete, ki spodbuja »ozkomiselnost, prefiltriranje informacij tako, da okrepimo zaupanje v svoja predhodna stališča, in razvrščanje državljanov v polarizirane tabore nasprotnikov« (83). Vse to ustvarja krizo javnega razpravljanja, vodenja in načrtovanja skupnega dobrega. Znašli smo se v »epistemološki krizi«, piše avtor, kjer je pripadnost skupini postala važnejša od vrednosti informacije (ibid.).

Ostanimo še za trenutek pri populistu. Razsvetljenske institucije naj bi zajezile umski arhaizem in človeka pripravile na dobo modernosti, usmerjene od parohialnih interesov v univerzalne pridobitve (svobodo govora, nenasilje, sodelovanje, kozmopolitstvo in človekove pravice) ter institucije (znanost, medije, šolo, demokratično oblast, mednarodne institucije in trg) (Pinker, 2018, 28). Populistični um se najprej obrne proti razsvetljskim institucijam: oblast je izdajalska, šola, mediji in znanost prevarantski, multikulturalizem in človekove pravice fantazije privilegiranih, povečini akademskih elit. Pogled »nazaj«, v idilično dobo predrazsvetljenske nedolžnosti, je obrambna reakcija, izraz občutka nepripadanja svetu, ki se je prehitro spremenil in katerega spremembe populist dojema kot napad na njegov jaz in identiteto.

Razlog ni ekonomska negotovost, ki bi posameznika pahnila v naročje populizma. Kot v svoji raziskavi pokažeta Norris in Inglehart (2018), podpora populističnim strankam v Evropi ne prihaja od najnižjega razreda fizičnih delavcev, poražencev globalizacije, temveč od »drobne buržoazije«, malih in samostojnih podjetnikov, starejših, bolj vernih, manj izobraženih, s prednostjo moških etnične večine. Podporniki populizma so kulturni in ne ekonomski poraženci tihe revolucije, ki poteka od sedemdesetih let dalje, trdita avtorja. Čutijo se odtujene od prevladujočih vrednot in progresivnih kulturnih sprememb, s katerimi se ne strinjajo. Četudi ima korenine v ekonomskem nazadovanju in razrednem poniževanju, je populizem kulturni, ne ekonomsko-socialni

protiudar napredku. Pohod proti razsvetljenskim idealom je kulturni upor pripadnikov povojne generacije, ki se v liberalnih agendah, prepredenih z rasno raznolikostjo, enakostjo spolov, strpnostjo in empatijo do tujcev, ne znajdejo najbolje in se počutijo odrinjene iz predstav o pluralnih družbenih scenarijih za prihodnost. Ker se mnogi med njimi sočasno soočajo s hudimi eksistencialnimi stiskami, progresivizem povezujejo z razrednim napadom nase.

4 Identitetne vojne in kulturni boji

Podobno razmišlja Francis Fukuyama (2019), avtor teorije o »koncu zgodovine«. Vzpon skrajno desnega populizma, trdi, moramo razumeti v povezavi s politiko identitet. Naš običajen refleks je, da pri obravnavi populizma najprej začnemo s proučevanjem socioekonomskih dejavnikov. Glavnina tradicionalnega delavskega razreda se je zagotovo znašla na čereh socioekonomskega nazadovanja. Ko dovčerajšnji delavec v industrijskem obratu, s primerom ponazarja Fukuyama, obrača hamburgerje v restavraciji s hitro hrano in pri tem zasluži manj, kot je nekoč zaslužil njegov oče ali danes zasluži njegova partnerka, smo tudi sredi scenarija psihološke degradacije. Populiste lahko označimo za družčino navadnih rasistov in ksenofobov, toda večjo uslugo bi si naredili, če bi razumeli njihovo socialno, psihološko in kulturno stisko. »Res je, da govorimo o belcih, ki so imeli nekoč v družbi vodilno vlogo in ki danes izgubljajo ta privilegij.« Res pa je tudi, da se upravičeno čutijo zapuščene in izdane – od elit, vključno z intelektualnimi, ki so svojo pozornost preusmerile k drugim ranljivim skupinam in proučevanju njihovih identitet. Beli moški delavskega razreda se počutijo ogrožene in odrinjene, zato izrekajo: »Sem večina, ki jo elite diskriminirajo.«

Temu stanju razpravljavci v zadnjem času nadevajo oznako kulturni boji. Kulturni boji – ali kulturni protiudar, kot to imenujeta Norris in Inglehart – je skupni imenovalec tako za populiste kot teoretike zarote. Prekrivanje lahko ponazorimo s primerom »vojne mask«, vzponom trumpizma in prihodom gibanja QAnon v ZDA. Upoštevajoč teoretsko prekrivanje med populizmom in teoretiki zarote ni naključno, da je QAnon kot radikalno populistična grupacija vodilna skupina za razširjanje tako protrupovski teorije zarote o predsedniških volitvah kot teorije zarote o pandemiji.

Populistični uspeh Donalda Trumpa v ZDA moramo pripisati več dejavnikom. Farah Stockman (2020) je s Trumpovim prihodom na oblast začela slediti življenjem skupine jeklarjev v Indiani – moškim in ženskam, temnopoltim in belcem –, potem ko so tovarno po sporazumu NAFTA, ki ga je leta 1993 podpisal Bill Clinton, preselili v Mehiko. »Opazovala sem jih v stiskah, ko se niso mogli odločiti, ali naj sodelujejo pri uvažanju nove mehiške delovne sile ali naj se obrnejo k sindikatom in tutorstvo odklonijo.« Za zaprto tovarno so žalovali kot starši za umrlim otrokom. Nekateri med njimi so našli novo delo, drugi so obtičali v brezposelnosti. Do zadnjega so zaupali demokratom, da

bodo »poskrbeli za malega človeka«. Ni jih bilo strah ne NAFTE ne naslednjega mednarodnega sporazuma – s Kitajsko, ki ga je Clinton podpisal leta 2000. Potem pa se je začela selitev tovarn – najprej v Mehiko, nato v Šanghai. NAFTA je postala »simbol svetovnega reda, ki so si ga izmislile elite za elite«. Pričevalec pripoveduje, da je njegova družina vselej volila za demokratsko stranko. Ko so nemočni opazovali porast revščine, alkoholizma, razpadlih zakonov in prihod imigrantske delovne sile, ki je na trgu z njimi tekmovala za dela, ki so preostala, so se počutili izdane in politično zapuščene.

Dokler ni prišel Trump in z retoriko antiglobalizma obljubil, da bo tovarne vrnil na staro mesto. Donald Trump je ustvaril politični prostor za del ameriškega demosa, ni pa ustvaril tega demosa. Ameriški filozof Richard Rorty (1998) je že pred desetletji napovedal, da se bo del ameriškega volilnega telesa obrnil stran od ustaljenih političnih struktur in začel iskati močnega vodjo, ki bi mu lahko namenil svoj glas. Po raziskavi iz leta 2015 naj bi se 55 % tistih, ki bi podprli Trumpovo kandidaturo za predsednika ZDA, izreklo za delavski razred. Manj kot tretjina, ki bi podprla druge republikanske kandidate, je prihajala iz istega razreda. Donald Trump tovarn ni vrnil. V resnici je nastopil proti sindikatom, v sporazumu s Kitajsko odprl vrata kitajskim bančnim ustanovam in zavarovalnicam ter dodatno znižal davke korporacijam in najbogatejšim. Pod Trumpom je dežela postala topla greda socializma za bogate (Reich, 2019). Donald Trump delavcem, »modrim ovratnikom«, ni vrnil dela. Vrnil pa je, tako kot populisti drugod, upanje. Skoval je fantazijo o protiudaru globalizaciji, ki bo razgradila desetletja politike mednarodne ekonomske integracije.

Avtokratski populizem ali novi despotizem, kot ga imenuje Keane (2020), ima zgodovino, ki je daljša od prihoda Donalda Trumpa. V njej so uskladiščeni odpori, zamere in razočaranja, ki so se začeli kopičiti pred desetletji in odprli pot za rojstvo družbe dveh stvarnosti. Trumpova vladavina, piše Charlie Warzel (2020), je prispevala k temu, da je nezanemarljiv delež ljudi vstopil v alternativno resničnost, ki jo poganjata povsem ločena sistema novic in informacij. Dejstva, ki si jih vsi delimo, ta drugi pol reorganizira v povsem svojstveno pripoved. Nedavna anketa Univerze Monmouth je pokazala, da 77 % Trumpovih podpornikov verjame, da je Joe Biden ameriške predsedniške volitve ukradel. Mnogi med njimi verjamejo, da podnebna kriza ne obstaja in da ni treba slediti nasvetom znanstvenikov, kako obvladovati pandemijo COVID-19. »Živimo v deželi, ki je zašla v globoko epistemološko krizo«, sklene avtor (ibid.). David Brooks (2020) delitev pripiše razrednemu sovraštvu: v zadnjih nekaj desetletjih se je oblikoval nov razred, ki sodeluje v epistemskem ekosistemu družbe, ga soustvarja in od svojega dela (dobro) živi. »Ekonomija informacije« je ta razred nagradila z denarjem in ugledom ter bivališča njegovih pripadnikov skoncentrirala v prestižnih urbanih conah. Pogled nanje od spodaj navzgor ljudi navdaja s cinizmom, pa tudi odtujenostjo in zaničevanjem do slojev, ki s tako lahkoto zasedejo epistemski režim in delujejo tako samozvestno v razširjanju svojih vrednot. Prekarnost ustvarja odpor do teh

visokoizobraženih slojev: priča smo »grenki kulturni in politični hladni vojni«. Lažne novice so epistemski protinapad, ki prinaša iluzijo opolnomočenja tudi, kadar njihovi zagovorniki vedo, da so zgodbe, ki jih širijo, sfabricirane laži.

V tem položaju ljudje iščejo pripovedi, ki jim bodo povrnila zaupanje ter jih zaprele v varne skupine medsebojne solidarnosti in spoštovanja. Teoretiki zarot, kot je Alex Jones s svojo skupino QAnon, ustvarjajo prav takšno skupnost. Nudijo emotivno oporo; tistim, ki se čutijo nemočne, priskrbijo občutek, da so znova akterji na prizorišču družbenega dogajanja. »Imam moč, da zavrnem mnenje strokovnjaka«, postane izjava o družbenem (in kulturnem) opolnomočenju. Znanstvene metode in ugotovitve dojemajo kot izraz razrednega interesa privilegiranih, znanstvenikov in njihovih institucij, ki ustvarjajo in potrjujejo vednost (Davies 2014). Odpor do znanstvenih resnic postane izraz identitetnega pripadanja skupnosti, ki ceni tegobe navadnih ljudi, je sočutna do deprivilegiranih in se bori za drugačen potek zgodovine.

»Vojna mask« v ZDA, o kateri so se razpisali mednarodni mediji, ustrezno ponazarja to novo epistemološko stanje. Nasprotovanje nošenju mask je več kot pečat nevednosti; je izraz »kulturne vojne«. V njeno osrčje se steka nasprotovanje epistemski hegemoniji demokratov in njihovih elit. Za republikance je nošenje mask totemski simbol demokratov, s katerim izrekajo, da so »elite: pametnejši, racionalni in moralno superiorni« (Brooks, 2020). Donald Trump je upiranje maskam pretvoril v »emblem emancipacije od despotizma elit« (Beauchamp, 2020). Wilkinson (2020) izpostavlja, kako je zapiranje gospodarskih dejavnosti in šol prikazal kot neposredni napad na socialno najranljivejše skupine: »Delavci bi morali imeti pravico, da se pojavijo na delovnem mestu in prejmejo redno plačilo, s katerim bodo poravnali najemnino in nahranili otroke« (ibid.). Demokrati, ki so zagovarjali strožje omejitve in zaustavljanje javnega življenja, so v tem spopadu zasedli mesto neobčutljivih elit, ki stežka razumejo agonije preživetja iz meseca v mesec.

5 Neoliberalni strahovi

»Nacionalni populizem je produkt slabljenja nacionalne države in prestopa v postdemokracijo«, pišeta Compiani in Pajnik (2015, 194). Postdemokracija gradi na preobrazbi politike dejstev v politiko emocij. Slednja je prizorišče hegemonih bojov, ki jih zlahka – in v skupnem naporu – zasedejo populist in tisti, ki služijo s proizvajanjem laži. Zadostuje, da se sklicujejo na antielitizem. Razredni (in kulturni) odpor do elit postane orodje legitimiranja, ki deluje po načelu ekvivalenčne verige »ljudskih zahtev«. Kot pojasni Laclau: »Bolj kot je veriga raztegnjena, manj so označevalci pripeti na svoje izvirne partikularnosti zahteve« (Laclau, 2008, 87). Ni več pomembno, kdo ali kaj je to ljudstvo, da se le pripozna na mestu nasprotovanja oblasti in elitam – tudi kadar je vodja, ki organizira ljudski protest, sam ta oblast in elita.

Splet in družbena omrežja so idealni medij za razpečevanje antielitizma, antiintelektualizma in nezaupanja v znanost – dediščin torej, ki zadevajo razsvetljensko vednost. Niso pa povzročitelji odpora: odpor je ustvaril neoliberalizem. Neoliberalizem je v zadnjih štiridesetih letih okrepil načelo grobega individualizma in ideje podjetniškega jaza kot temelja posameznikovega uspeha. To pomeni, da je družbene položaje, ki izhajajo iz ekonomskih, socialnih, kulturnih in demografskih okoliščin, prevedel v merilo individualnega prizadevanja. Skupine, ki ne dosežejo standarda tega merila – delavski razred, revni, imigranti, brezposelni –, so predmet stigmatiziranja (Lamont, 2018). Sočasno se po lestvici ekonomskega in simbolnega napredovanja, kot smo videli, vzpenja novi razred izobraženih strokovnjakov in menedžerjev, ki utelešajo neoliberalne vrline. To ustvarja vrzeli v razumevanju družbenega pripadanja, vrednosti in dostojanstva.

Neoliberalno stanje spodjeda epistemske in semantične temelje liberalnih konceptov svobode, pravičnosti in pravice do izbire. Moderna liberalna pogodba in v njej vpisane ideje državljanstva ter družbenega dobrega temeljijo na razsvetljenskem modelu družbenega napredovanja, ki zajema presojo skupnega dobrega (Reich, 2018). Neoliberalna vrlina je skupno dobro razstavila na amorfni in atomizirani seštevki neoliberalnih jazov, odgovornih za lastno napredovanje. Svoje blagostanje si neoliberalni posameznik predstavlja kot rezultat uveljavljanja »svobode«, da o svojih dejanjih odloča izven konteksta skupnega dobrega ter da pri tem uveljavlja pravico do izbire. Tako upiranje nošenju mask kot gibanja proti obveznemu cepljenju v primeru nalezljivih in smrtonosnih bolezni so v izteku te neoliberalne etike postala emblemi pravice do izbire vednosti. Priča smo perverzni adaptaciji koncepta Hannah Arendt: temeljna človekova pravica do pravic je v postmilenijski javnosti postala oblika boja za pravice do lastnih pravic, ki si jih ne glede na skupno dobro odmerja vsak sam.

6 Mentalna prekrivanja

Strukturno prekrivanje sociopsihologije teoretikov zarot in radikalnih populistov, vključujoč verovanjsko matrico pripadanja skupnosti post- ali alternativnih resnic, razkriva epistemsko jedro neoliberalne paradigme hiperindividualizma in kolapsa družbenih vrednot skupnega dobrega. Epistemska kriza, ki jo zaznavajo raziskovalci različnih ved, izvira iz porasta nezaupanja do institucij države, vključno z akademskimi in znanstvenimi ustanovami ter produkcijo vednosti. Toda ta »antielitizem« se zares malo meni za znanost in njene institucije. Bolje ga je razumeti v smislu diskurzivne dislokacije (Laclau, 1990), to je premeščanja pozornosti z dejanskih akterjev razlaščanja posameznikove družbene moči na imaginarne, tarčno razpršene institucije vednostne moči. Neoliberalizem ustvarja novo matrico razrednega razlaščanja, degradiranja in marginaliziranja zgodovinskega akterja, ki je do srede 70. let veljal za nosilca družbenega razvoja in ki je bil – v zavezništvu z levimi akademskimi elitami – do nedavna

osrednji pogajalec v moderni družbeni pogodbi. Pluraliziranje družbenega akterstva z novimi skupinami z margine je za populiste ustvarilo močno dokazno gradivo o tem, kdo so zares krivci za odhod delavskega razreda (in predvsem belih moških modrih ovrtnikov) s prizorišča zgodovine. Z druge strani neoliberalna etika, ki vpeljuje moralizirajoči diskurz družbene veljave, osnovane na podjetniškem jazu, ustvarja duhovne stiske in identitetne krize. (Kot je dejal Brooks, ko so volili za Trumpa, niso volili proti Zeleni novi pogodbi (demokratske stranke); volili so proti osebni krizi identitete.) Odpor do vednosti je oblika dislokacije te zgodovinske agonije družbeno razlaščenega jaza – jaza, razlaščenega družbenosti.

7 Sklep

V svoji analizi sem se osredotočila na porast teorij zarot v času pandemije COVID-19. Pri tem me niso zanimale konkretne manifestacije zarotniškega mišljenja, ki so se oblikovale ob pandemiji – od teorije »kitajskega virusa« do zarotniškega delovanja farmacevtske industrije ali Billa Gatesa itn.; raziskovalno sta me zaposlovala sam pojav in njegova specifična zgodovinska artikulacija v protirazsvetljenem obratu. Pri analitski razgradnji sem si pomagala s primerjalnim pogledom na populizem. Kot populizem tudi teorije zarote vsebujejo strukturo emotivno-identitetnega pripadanja, ki obljublja opolnomočenje prek verovanja v resnico skupine. Medtem ko njihove zagovornike s populisti družijo antielitizem, so po drugi strani bolj ideološko prilagodljivi. V ZDA so zvesti podporniki Trumpa, ki predstavlja vodjo in oblast; v Sloveniji, na primer, se poskušajo približati protestniškim skupinam in gibanjem, ki si prizadevajo za padec populističnega avtokrata. V Nemčiji se lahko pridružijo neonacističnim shodnikom; v Sloveniji opozarjajo pred korona fašizmom.

Čeprav se zdi, da je tokratni vznik teorij zarote neposreden produkt kriznega obdobja, ki ga je proizvedla pandemija, je za sociološko analizo sprejemljivejši daljši sociohistorični okvir raziskovanja. V spisu »Kognitivno mapiranje« je Frideric Jameson že pred nekaj desetletji zapisal, »da je misel o zarotah 'kognitivni zemljevid' ubogega posameznika v dobi postmodernosti«; predstavlja degradirano sliko logike poznega kapitala, še dodaja, in je obupen poskus predstavitve tega sistema, ki ga zaznamujejo zdrsi v prazno vsebino (1987, 356). Globalni sledilci zarotništvu so zgodovinski proizvod neoliberalne etike. So družbeni rezultat države, ki se je iz socialne prevesila v podjetniško in institucije javnega dobrega predala v upravljanje plenilskemu kapitalu. So uporabniki dereguliranih tehnologij in informacijskih platform, ki se prosto gibljejo onkraj javnega razpravljanja o državljanski odgovornosti in tipu družbene pogodbe, ki jo prinaša nova svoboda komuniciranja in javne besede. Trumpizem in teorije zarot, kot jih razširja gibanje QAnon, trgujejo z razredno jezo in kulturno odrinjenostjo. Stil nastopanja, ki v Trumpovem primeru kombinira toksično maskulino in nekultivirano,

vulgarno retoriko oziroma karnevaleskno šemljenje v primeru QAnonovega šamana, udeleženca vdora v ameriški kongres, služi utrjevanju fantazme o preprostem človeku, ki je blizu množicam in njihovim tegobam. To je predstava o solidarnosti v antielitizmu, ki ne potrebuje verificiranja v dejstvih. Zadostuje soglasje o verovanju. Družbena pogodba je postala izjava o partnerstvu v identiteti.

»Paranoidni um« (Brooks, 2020) sestavlja jedro trumpistične medijske vojne in upravljanja z množicami ter podstat teoretikov zarote. V zadnjem letu je vedenjska psihologija (Warzel, 2020b) izrisala vrsto napotkov, kako pristopiti k pristašem teorij zarote in komunicirati z njimi – od sočutnega nagovora do postopnega sejanja dvoma v njihove vire in na koncu prijaznega povabila, da se vrnejo v skupino »nas«. Zamenjava vezi pripadanja lahko od skupine do skupine pomeni učinkovito orodje raztapljanja lojalnosti konspirativnemu mišljenju. »Ubogi« posameznik, žrtev neoliberalne mentalitete, lahko prestopi tabore – ali bo s tem sprožil proces globljega razumevanja dejavnikov, družbenih in ekonomskih, ki so ga pahnili v razlašanje in odvzemanje javne moči, ostaja odprto vprašanje. Je pa nujen prvi korak k obnovitvi demokratične javnosti in okvirov skupnega razpravljanja.

Zahvala

Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa »Družbena pogodba v 21. stoletju« (P6-0400), ki ga financira ARRS, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

- Butter, M., *Plots, Designs, and Scemes: American Conspiracy Theories from the Puritants to the Present*, Boston 2014.
- Campani, G. in Pajnik, M., Democracy, post-democracy and the populist challenge, v: *Populism in historical perspective* (ur. Campani, G. in Pajnik, M.), London 2016, 179–296.
- Cassam, Q., *Conspiracy Theories*, Cambridge 2019.
- Davies, W., *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*, London 2014.
- Fenster, M., *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*, Minneapolis 2008.
- Fukuyama, F., The New Identity Politics, *Eurozine* 2019; <https://www.eurozine.com/new-identity-politics/>; 12. 11. 2020.
- Gray, M., *Conspiracy Theories in the Arab World. Sources and Politics*, London 2010.
- Green, J., *Moral Tribes: Emotion, Reason and the Gap between Us and Them*, New York 2013.
- Haidt, J., *The Righteous Mind*, New York 2012.
- Hochschild, A., *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*, New York 2016.
- Hofstadter, R., *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Cambridge, MA 1995.
- Jameson, F., Cognitive Mapping, v: *Marxism and Interpretation of culture* (ur. Nelson, C. in Grossberg, L.), London 1988.

- Johnson, N. idr., The online competition between pro- and anti-vaccination views, *Nature* 2020, <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2281-1>; 9. 11. 2020.
- Jolley, D., R. Meleady, K. M. Douglas, Exposure to intergroup conspiracy theories promotes pre-judice which spreads across groups, *British Journal of Psychology* 2020, 111, 17–35, <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjop.12385>; 1. 8. 2020.
- Klinton, M., *Knowledge Resistance. How We Avoid Insights from Others*, Manchester 2019.
- Keane, J., *The New Despotism*, Cambridge, MA 2020.
- Laclau, E., *O populističnem umu*, Ljubljana 2008.
- Laclau, E., *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London 1990.
- Lamont, M., Addressing Recognition Gaps: Destigmatization and the Reduction of Inequality, *American Sociological Review*, 2018, 83 (3), 419–444.
- Marcus, G. (ur.), *Paranoia and Reason: A Casebook on Conspiracy as Explanation*, Chicago 1999.
- Norris, P., R. Inglehart, *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*, Cambridge 2019.
- Pinker, S., *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*, New York 2018. Viking.
- Sullivan, A., *The Conservative Soul, Fundamentalism, Freedom, and the Future of the Right*, New York 2006.
- Reich, R. B., *The Common Good*, New York 2018.
- Rorty, R., *Achieving Our Country: Leftist Thought in Twentieth-Century America*, Cambridge, MA 1998.
- Salecl, R., *Strast do nevednosti: kdaj in zakaj ne želimo vedeti*, Ljubljana 2020.
- Vaidhyanathan, S., *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*, New York 2018.
- Velásquez, N. R. idr., Hate multiverse spreads malicious COVID-19 content online beyond individual platform control, 2020, <https://arxiv.org/abs/2004.00673>; 5. 10. 2020.

Viri

- Beauchamp, Z., The Partisan Culture War over Masks, <https://www.vox.com/2020/5/13/21257181/coronavirus-masks-trump-republicans-culture-war>; 1. 7. 2020.
- Brooks, D., The Rotting of the Republican Mind: when one party becomes detached from reality; <https://www.nytimes.com/2020/11/26/opinion/republican-disinformation.html>; 30. 11. 2020.
- Friedman, T. L., Trump Sent a Warning. Let's Take It Seriously; <https://www.nytimes.com/2020/10/16/opinion/trump-working-class-economy.html?action=click&module=Opinion&pgtype=Homepage>; 17. 10. 2020.
- Reich, R., Trump Offers Socialism for the Rich, Capitalism for Everyone Else; <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/feb/11/trump-offers-socialism-for-the-rich-capitalism-for-everyone-else>; 8. 5. 2019.
- Stockman, S., Why They Loved Him; <https://www.nytimes.com/2020/10/16/opinion/trump-working-class-economy.html>; 16. 10. 2020.
- Warzel, C., Welcome to the R.N.C.'s Alternate Universe, <https://www.nytimes.com/2020/08/27/opinion/trump-rnc-conspiracy-theories.html>; 1. 9. 2020.

Warzel, C., How to Talk to Friends and Family Who Share Conspiracy Theories, <https://www.nytimes.com/2020/10/25/opinion/qanon-conspiracy-theories-family.html>; 1. 12. 2020.
Wilkinson, W., Why Did So Many Americans Vote for Trump?; <https://www.nytimes.com/2020/11/27/opinion/trump-democrats-coronavirus.html?action=click&module=Opinion&pgtype=Homepage>; 30. 11. 2020.

Ksenija Vidmar Horvat

Družbeni strahovi med znanostjo in kulturnim bojem: teorije zarot v času pandemije COVID-19

Ključne besede: teorije zarote, protirazsvetljenstvo, alternativne resnice, neoliberalizem, populizem

Članek analizira porast teorij zarot v obdobju pandemije COVID-19. Glavnina študij, ki se v zadnjem času posvečajo tematiki teorij zarote, izpostavlja dva ključna dejavnika, ki prispevata k njihovemu razširjanju in privlačnosti: družbena omrežja in z njimi povezan razmah alternativnih resnic ter naraščanje nezaupanja do znanosti. Oba dejavnika lahko prispevata k razumevanju sodobne »epistemološke krize«, ne moreta pa v celoti pojasniti splošnejšega »protirazsvetljenskega obrata« v družbeni zavesti. Avtorica v tem prispevku k tematiki pristopa s primerjavo vzpona teorij zarot in razmaha skrajnega populizma. Primerjalna analiza struktur občutenja pri obeh, trdi, omogoča prepoznavanje vloge neoliberalne države, ki je sprožila vrsto socialnih strahov in, vzporedno, na mestu skupnega dobrega odprla prostor za polariziranje skupnosti.

Ksenija Vidmar Horvat

Social fears between science and the culture wars: conspiracy theories during the COVID-19 pandemic

Keywords: conspiracy theories, anti-Enlightenment, alternative truths, neoliberalism, populism

This article looks at the rise of the conspiracy theories during the COVID-19 pandemic. Current social research on conspiracy theories points to two major factors which underline the spread and appeal of conspiracy thinking: social media and the rise of alternative truths; and the rising distrust in science. Both factors, no doubt, contribute to the current "epistemological crisis", but cannot successfully explain a broader "anti-Enlightenment turn". In order to better understand the appeal of conspiracy theories, the author brings into the picture the current rise of radical populism. A comparative look at the two structures of feeling, she argues, allows us to better understand the role of the neoliberal state which has triggered many social fears and, by undermining the idea of the common good, opened up a ground for the polarization of communities.

O avtorici

Ksenija Vidmar Horvat je redna profesorica na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Je vodja programske skupine »Družbena pogodba v 21. stoletju«. Raziškovalno naslavlja vprašanja evropske identitete, postsocializma, spola, nacionalizma in demokratičnega razvoja. Njena zadnja objavljena dela vključujejo monografijo *Peripheral Europe: On Transitory and Post-Crisis Discourses in Southeast Europe* (Cambridge Scholars Publishing, 2020), članke »Conspiracy theories and the crisis of the public sphere: COVID-19 in Slovenia« (*Javnost/The Public*, 2021, 28/2); »Visualisation of the 'Balkan Road': Media Representations of the Refugee Crisis at the Periphery of Europe (*Culture, Practice & Europeanization*, 2020, 5/1), »In Strangers' Hands: Thai Massage Services in Slovenia« (v soavtorstvu z Marušo Pušnik, *Cultural sociology*, 2019, 13/2) in poglavje »Cosmopolitan Patriotism« v *Handbook of Patriotism* (ur. Mitja Sardoč, Springer, 2020).

About the author

Ksenija Vidmar Horvat is a Professor of Sociology at The Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia. She is the head of the national research program "The Social Contract in the 21st century". Her research interests include questions of European identity, post-socialism, gender and nationalism, citizenship and democratic development. Her most recent works include *Peripheral Europe: On Transitory and Post-Crisis Discourses in Southeast Europe* (Cambridge Scholars Publishing, 2020), and the articles "Conspiracy theories and the crisis of the public sphere: COVID-19 in Slovenia" (*Javnost/The Public*, 2021, 28/2), "Visualisation of the 'Balkan Road': Media Representations of the Refugee Crisis at the Periphery of Europe (*Culture, Practice & Europeanization*, 2020, 5/1), "In Strangers' Hands: Thai Massage Services in Slovenia (co-authored with Maruša Pušnik, *Cultural Sociology*, 2019, 13/2), and the chapter "Cosmopolitan Patriotism", in *Handbook of Patriotism* (Springer, 2020).